

VALKUILEN VAN ONS DENKEN

EEN HOORCOLLEGE
OVER DE KRACHT VAN
KRITISCH DENKEN

door Johan Braeckman

Inhoudsopgave

College 1. Kleine filosofie van de oplichtersfilosofie

- H1. Helder denken over slordig denken
- H2. Een parafrase op een uitspraak van Socrates en enkele vuistregels
- H3. Over Bernard Madoff en andere oplichters
- H4. Lef en leugens en hoe ons te beschermen

College 2. Kritisch denken over religie

- H5. Over een bijzonder buitengewone bewering
- H6. De hardnekkigheid van religie
- H7. De groepspsychologische dynamiek van religie
- H8. De cognitieve wetenschap van religie

College 3. Wie een put graaft voor zichzelf, geraakt er moeilijk uit

- H9. Over rationeel denken
- H10. Steeds dieper de denkput in
- H11. Over religie, radicalisering en geweld
- H12. De toekomst van het rationele denken

© Gwenny Cooman

JOHAN BRAECKMAN

Prof. dr. Johan Braeckman is doctor in de Wijsbegeerte, doceert aan de Universiteit Gent en doet onderzoek naar wijsgerige problemen rond de evolutietheorie en neurowetenschappen. Hij schrijft boeken over de geschiedenis van de wijsbegeerte, toegepaste ethiek en culturele aspecten van wetenschappelijk en kritisch denken. Hij kreeg in 2013 de Loopbaanprijs van de Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunst, omdat hij als geen ander de kunst verstaat om wetenschappelijk en filosofisch denken op een bevattelijke en onderhoudende manier onder de aandacht te brengen. Onderwerpen zoals Charles Darwin, evolutietheorie, pseudowetenschappen, bio-ethiek, wetenschap & religie en kritisch denken liggen hem na aan het hart. Wat dat kritisch denken betreft: hij is actief lid van SKEPP, een vereniging die buitengewone beweringen kritisch onderzoekt. Want buitengewone beweringen vragen om buitengewone bewijzen. Bij Home Academy verschenen eerder van hem de volgende hoorcolleges: *Kritisch denken*, *Darwin en de evolutietheorie*, *Recht maken wat krom is?* en samen met Jean Paul Van Bendegem en Vitali het hoorcollege *Arthur Conan Doyle*.

HUMANISTISCHE-VRIJZINNIGE VERENIGING

De Humanistisch-Vrijzinnige Vereniging (HVV) is een sociaal-culturele organisatie voor vrijdenkers in Vlaanderen. De HVV verdedigt het recht op vrije meningsuiting en zet zich in voor respect voor de wilsvrijheid van het individu, zoals het recht op abortus en euthanasie. Klik [hier](#) voor meer informatie.

Universiteit Antwerpen
Vrijzinnige Dienst

DE VRIJZINNIGE DIENST VAN DE UNIVERSITEIT ANTWERPEN

De vrijzinnige dienst organiseert tal van activiteiten die onze blik op de wereld ver-rijken: tijdens lezingen, debatten, theatervoorstellingen, poëzievoordrachten, film-avonden passeren de meest uiteenlopende maar levensbeschouwelijk relevante onderwerpen de revue. Verder brengen we de studenten graag in contact met gelijk-gezinden. Klik [hier](#) voor meer informatie.

College 1. Kleine filosofie van de oplichtersfilosofie

H1. Helder denken over slordig denken

De menselijke soort is en blijft zeer kwetsbaar voor irrationeel gedachtegoed. We komen snel in cognitieve valkuilen of mentale 'denkputten' terecht. Zo bijvoorbeeld blijven velen onkritisch geloven in paranormale verschijnselen en wonder- en mirakelverhalen, ondanks de zeer ernstige wetenschappelijke twijfels over het bestaan ervan. De voorbije decennia kon de cognitieve wetenschap deels onze kwetsbaarheid verklaren en diverse misvattingen over de slordigheid van ons denken ontmaskeren. Zo klopt het bijvoorbeeld niet dat intelligente of hoger opgeleide mensen minder irrationeel zijn. Ook blijkt het erg moeilijk om ons te laten inzien dat we niet op zoek moeten gaan naar wat onze opvattingen bevestigt, maar eerder naar wat ze onderuit zou halen. We houden hardnekkig vast aan foute opvattingen en stoppen veel mentale energie in het bedenken van slimme argumenten om valse denkbeelden te ondersteunen.

H2. Een parafrase op een uitspraak van Socrates en enkele vuistregels

Socrates zei ooit dat een leven dat niet onderzocht wordt, het niet waard is om geleefd te worden. Socrates parafaserend kunnen we stellen dat gedachten, meningen of opvattingen waarover we niet reflecteren, het niet waard zijn om gedacht te worden. Maar hoe kunnen we zinvol nadenken over ons denken? Meerdere filosofische vuistregels kunnen ons hierbij helpen. Zo is het zinvol en redelijk om aan te nemen dat buitengewone beweringen, buitengewone bewijzen nodig hebben. Een buitengewone bewering is een opvatting die in meer of mindere mate in strijd is met wetenschappelijke inzichten. Hoe verder een opvatting afwijkt van wetenschappelijke verworvenheden, hoe sterker het bewijs ervoor moet zijn. De achttiende-eeuwse filosoof David Hume gaf dit reeds aan, toen hij erop wees dat wie wijs en verstandig wil zijn, zijn overtuigingen dient aan te passen aan het bewijs dat voorhanden is. Een andere vuistregel staat bekend als de toepassing van het 'Scheermes van Ockham'. Dat houdt in dat we verklaringen niet ingewikkelder hoeven te maken dan wat nodig is. Zo moeten we bijvoorbeeld voor ervaringen die telepathisch lijken te zijn, niet veronderstellen dat mensen effectief telepathische vermogens hebben, als het toeval afdoende is om die ervaringen te verklaren. Verder loont het om in te zien dat betrouwbare kennis een coherent en samenhangend karakter heeft. Zoals een kruiswoordraadsel dat gaandeweg volledig ingevuld wordt door woorden die elkaar versterken, zo hangt ook onze beste kennis aan elkaar. Ten slotte geven we ook aan dat de bewijslast in meningsverschillen over de waarheidswaarde van opvattingen, bij diegene ligt die de meer onwaarschijnlijke bewering doet. In het volgende deel illustreren we dit alles aan de hand van een bespreking van de werkwijzen van zwendelaars en oplichters.

H3. Over Bernard Madoff en andere oplichters

De studie van zogenaamde *con man*, in het Nederlands zwendelaars, oplichters of fraudeurs, kan bijzonder leerzaam zijn om inzicht te verwerven in onze mentale kwetsbaarheid. Wie wordt opgelicht door een zwendelaar, kan achteraf maar niet begrijpen hoe het mogelijk was. Een studie van de werkwijze van oplichters zoals de Belg Piet Van Haut of de Amerikanen Ferdinand Waldo Demara en Bernard Madoff verduidelijkt veel. We laten ons bedriegen door *con man* omdat ze feilloos weten welke psychologische eigenschappen ze moeten bespelen om ons vertrouwen te winnen. We zijn niet van nature sceptisch. Over het algemeen loont het om andere mensen positief tegemoet te treden en vertrouwen te hebben in hun eerlijkheid en altruïsme. *Con man* spelen daarop handig in. Verder weten ze hoe ze onze ijdelheid moeten strelen en welke beloftes we aantrekkelijk vinden.

H4. Lef en leugens en hoe ons te beschermen

Wie een *con man* ontmoet en zijn werkwijze niet doorziet, loopt het risico om vrijwel onvermijdelijk in zijn zwaartekrachtsveld terecht te komen. Misschien is de belangrijkste eigenschap van een zwendelaar lef. Je moet jezelf immers durven uitgeven voor bijvoorbeeld een chirurg, ook al weet je niet hoe een menselijk lichaam er van binnen uitziet. Ironisch genoeg zijn de meeste mensen geneigd om sterke beweringen niet in vraag te stellen. Wie zou er immers durven beweren chirurg te zijn terwijl dat helemaal niet klopt? Inzicht in de werkwijze en persoonlijkheid van oplichters is dan ook niet voldoende. Men moet ook zelfkennis verwerven, in het bijzonder over de manier waarop het denkvermogen functioneert. Dat houdt onder meer in dat we moeten beseffen dat intelligentie ons niet immuniseert, tot op zekere hoogte zelfs integendeel: slimme mensen vallen makkelijker voor de ingewikkelde constructies van zwindelaars, net omdat ze hun intelligentie aanspreken. We zijn ook geneigd onszelf te overschatten. We denken over veel mensenkennis te beschikken en zijn van mening dat we de zwendelaar wel zullen herkennen wanneer we ermee te maken hebben. Uit onderzoek blijkt evenwel dat dit alles helemaal niet klopt.

College 2. Kritisch denken over religie

H5. Over een bijzonder buitengewone bewering

In dit tweede college bespreken we het hoe en waarom van een buitengewone bewering, met name dat er een god bestaat, of dat er meerdere goden bestaan. Goden bezitten eigenschappen die hun bestaan bijzonder onwaarschijnlijk maken, bijvoorbeeld dat ze extreem goede, in het geval van de goden van de monotheïstische religies zelfs volmaakte, eigenschappen bezitten; dat ze tegen de natuurwetten kunnen ingaan; dat ze vaak onstoffelijk zijn maar toch ook materiële gedaantes kunnen aannemen, en dergelijke meer. Wie op redelijke wijze in het bestaan van een god of van goden wil geloven, moet dan ook buitengewone bewijzen voorleggen. Ook de opvatting dat de vele tienduizenden goden die ooit zijn bedacht niet bestaan, behalve de god of de goden waarin men zelf gelooft, is een buitengewone bewering waarvoor buitengewoon bewijs nodig is. Voor sommige hedendaagse theologen is de bewijsproblematiek irrelevant omdat geloven niks met het empirische zou te maken hebben, maar het is duidelijk dat dit voor de overweldigende meerderheid van gelovigen anders is. Hun geloof is geworteld in opvattingen over de werkelijkheid en heeft bovendien ook sterke sociaalpsychologische functies.

H6. De hardnekkigheid van religie

In westerse, grotendeels geseclariseerde landen wordt de invloed van religie in andere delen van de wereld, met honderden miljoenen mensen, grotendeels onderschat. Religie regelt nog steeds voor een enorm aantal mensen het dagelijks leven, van eetgewoonten tot de omgang tussen mannen en vrouwen, en heeft evenzeer een bijzondere invloed op het recht, op politiek en ethiek. Die invloed is, en dit zowel historisch als in het heden, vaak aantoonbaar negatief vanuit democratisch oogpunt. Door het toenemende ongeloof in meerdere westerse landen is ondertussen duidelijk dat het geloof in een of meerdere goden niet nodig is om een moreel hoogstaand leven te leiden. Bovendien kennen we sterke wetenschappelijke en logische argumenten die het bestaan van god of de goden erg onwaarschijnlijk maken. De vraag dringt zich bijgevolg op hoe het kan dat religieus geloof standhoudt, ondanks het vaak extreem onwaarschijnlijke karakter van de basisopvattingen en de negatieve aspecten die eraan zijn verbonden.

H7. De groepspsychologische dynamiek van religie

Het is evident dat religie wordt aangeleerd. Er bestaan geen christelijke baby's, noch islamitische of hindoeïstische. Maar kinderen nemen over het algemeen de religie over van hun ouders en geven ze later op hun beurt door aan hun kinderen. De redenen hiervoor maken een onderdeel uit van het antwoord op de vraag waarom religie zo hardnekkig is. Mensen zijn groepsdieren; we delen onszelf op in een in-group en

in out-groups. Het is van belang om door de andere groepsleden beschouwd te worden als betrouwbaar en loyaal. Elke groep kan immers van binnenuit ondermijnd worden door zogenaamde free riders. Maar ook de externe groepen zijn potentieel bedreigend. Belangrijke aspecten van religie, in het bijzonder diverse rituelen en uiterlijke kenmerken zoals kledij of voedselvoorschriften, zijn in dit verband bijzonder functioneel. Ze dienen als labels om duidelijk te maken wie tot welke groep behoort. Tegelijkertijd zijn ze vaak ook “hard to fake”, wat nuttig is om de echte, betrouwbare gelovigen te onderscheiden van diegenen die het minder goed menen en potentieel ondermijnend kunnen zijn.

H8. De cognitieve wetenschap van religie

De cognitieve wetenschap van religie is een relatief nieuwe wetenschappelijke discipline die onderzoekt welke cognitieve eigenschappen religie mogelijk maken, en hoe religieuze denkbeelden van die eigenschappen gebruik maken om zich in stand te houden en verder te verspreiden. De basisstelling is dat religie zich ent op psychologische mechanismen die evolutionair ontwikkeld zijn omdat ze nuttig zijn voor adaptieve problemen die volstrekt los kunnen staan van religie op zich. Zo bijvoorbeeld zijn mensen in staat om snel en efficiënt gezichten te detecteren, om evidente nuttige evolutionaire redenen. Maar ons gezichts-herkennend vermogen staat in zekere zin iets te scherp afgesteld, waardoor we ook gezichten kunnen ‘herkennen’ in de wolken of in boomschors. Het herkennen van een gezicht roept ook andere psychologische eigenschappen op, zoals *agency* en intentionaliteit. Basisaspecten van religie ontstaan wanneer men niet beseft dat het toeschrijven van eigenschappen zoals *agency* en intentionaliteit aan datgene wat een virtueel psychologisch neveneffect is, onnodig en irreëel is. De cognitieve wetenschap van religie geeft ons als zodanig een verklaring voor religie die beantwoordt aan de filosofische vereiste van het Scheermes van Ockham en aan andere vuistregels die aan bod kwamen.

College 3. Wie een put graaft voor zichzelf, geraakt er moeilijk uit

H9. Over rationeel denken

Het denken zelf komt op natuurlijke wijze tot ons, maar rationeel, helder, kritisch denken moeten we aanleren. Het is daarom belangrijk om na te gaan wat rationeel denken wel en niet is. Enkele kernaspecten van rationeel denken zijn: het streven naar consistentie, naar eenheid en naar coherentie. Verder tracht de rationele denker helder en duidelijk te communiceren, zodat er geen dubbelzinnigheid of vaagheid kan ontstaan. Dit verbetert de mogelijkheid tot correctie of weerlegging van de opvattingen, een andere eigenschap van rationaliteit. Het onderscheid tussen rationaliteit en irrationaliteit, net zomin als het onderscheid tussen wetenschap en pseudowetenschap, kan niet strikt worden gemaakt, maar dat betekent niet dat het niet zinvol is om het onderscheid te maken op basis van diverse criteria.

H10. Steeds dieper de denkput in

Mochten mensen ten volle rationeel zijn, dan zouden we snel en efficiënt in staat zijn van mening te veranderen wanneer de feiten ons daartoe dwingen. In realiteit houden we evenwel hardnekkig vast aan onze opvattingen, in het bijzonder als we er emotioneel en gedragsmatig in investeerden, waardoor ze een zeker existentieel belang verkregen. Intelligent zijn helpt niet echt; onze verstandelijke vermogens kunnen immers evengoed worden ingezet om foute opvattingen te rationaliseren of legitimeren. We hebben een heel arsenaal aan drogredenen ter beschikking om ons daarbij te helpen, waaronder het bevestigingsvooordeel, ad hominem argumenten, het leggen van valse verbanden, het begaan van de attributiefout, enzovoort. Zelfbedrog is een bijzondere menselijke eigenschap, die vermoedelijk bepaalde evolutionair ontwikkelde voordelen biedt.

H11. Over religie, radicalisering en geweld

Meerdere aspecten van datgene wat we tot nog toe in dit college hebben besproken, helpen ons om te begrijpen hoe religie tot geweld kan leiden. De haatpredikers die erin slagen om van jonge moslims terroristen te maken (niemand wordt als terrorist geboren), zijn een bijzondere categorie van *con man*, die zelf door religieuze opvattingen gemotiveerd kunnen worden. Ze slagen erin om het denken en gedrag van hun slachtoffers te sturen en geven hen een identiteit en een missie. Wie radicaliseert en overgaat tot geweldpleging, illustreert daarmee loyaal te zijn aan de groep waartoe hij of zij behoort, wat we kunnen begrijpen vanuit eerder besproken groepspsychologische mechanismen. Die hele dynamiek maakt ook duidelijk hoe het kan dat religie naar haar 'correcte' leden toe zeer vredevol kan zijn, maar naar buiten toe net voor uitsluiting, geweld en dehumanisering kan zorgen.

H12. De toekomst van het rationele denken

Wie de kranten leest of wat op het internet surft, kan er makkelijk van overtuigd geraken dat vooruitgang in de kwaliteit van ons denken een illusie is. Pseudowetenschappen zijn erg populair, net zoals dogmatische opvattingen in religie en ongeloofwaardige complottheorieën. We blijven kwetsbaar voor irrationalisme, zowel individueel als in groep. Een deel van de verklaring hiervoor hebben we in dit hoorcollege besproken: onze kwetsbaarheid zit ingebakken in de wijze waarop we mentale operaties uitvoeren en in onze geëvolueerde groepspsychologie. Maar dat hoeft niet te betekenen dat we pessimistisch moeten zijn. Recente studies zoals die van Steven Pinker en Michael Shermer tonen aan dat er wel degelijk vooruitgang is geboekt op het vlak van mensenrechten, van humaniteit en van diverse democratische waarden. Er is geen goede reden om te denken dat dit anders is op het vlak van rationeel, kritisch denken. De geschiedenis van de wetenschappen illustreert dat het bereiken van een hoog niveau van rationaliteit wel degelijk mogelijk is. Maar om de vooruitgang verder te stimuleren en ruimer te verspreiden, is inzicht in de mogelijke valkuilen van ons denken nodig. Eenvoudig is het niet, maar de positieve effecten ervan zijn bijzonder groot.

Aanbevolen literatuur

Barett, Justin: *Why Would Anyone Believe in God?* (Alta Mira Press, 2004)

Bering, Jesse: *Het Godsinstinct. Waarom mensen geloven* (Nieuw Amsterdam, 2011)

Boudry, Maarten: *Illusies voor gevorderden. Of waarom waarheid altijd beter is* (Polis, 2015)

Boyer, Pascal: *Godsdienst verklaard. De oorsprong van ons godsdienstig denken* (De Bezige Bij, 2002)

Braeckman, Johan: *Kritisch denken. Een hoorcollege over het ontwikkelen van heldere ideeën en argumenten* (Home Academy, 2011)

Braeckman, Johan & Boudry, Maarten: *De ongelovige Thomas heeft een punt* (Houtekiet, 2011)

Crichton, Robert: *The Great Impostor. The Amazing Careers of Ferdinand Waldo Demara* (Random House, 1959)

Dawkins, Richard: *God als misvatting* (Nieuw Amsterdam, 2009)

Deschner, Karlheinz: *Kriminalgeschichte des Christentums* (Rowohlt Taschenbuch Verlag, tien delen)

Dunbar, Robin: *The Human Story. A New History of Mankind's Evolution* (Faber & Faber, 2011)

Ekman, Paul: *De leugen ontmaskerd* (Nieuwezijds, 2000)

Guthrie, Stewart: *Faces in the Clouds. A New Theory of Religion* (Oxford University Press, 1995)

- Kahneman, Daniel: *Ons feilbare denken* (Business Contact, Amsterdam, 2011)
- Konnikova, Maria: *List en leugen. De psychologie van bedriegen en bedrogen worden* (Contact, 2016)
- Krauss, Lawrence: *Universum uit het niets. Waarom er iets is in plaats van niets* (Nieuw Amsterdam, 2012)
- Mercier, Hugo & Sperber, Dan: *The Enigma of Reason* (Harvard University Press, 2017)
- Sagan, Carl: *The Demon-Haunted Word. Science as a Candle in the Dark* (Ballantine Books, 1997)
- Sperber, Dan: *Explaining Culture: A Naturalistic Approach* (Blackwell Publishers, 1996)
- McCaughey, Robert: *Why Religion is Natural and Science is not* (Oxford University Press, 2013)
- Pigliucci, Massimo & Boudry, Maarten: *Philosophy of Pseudoscience. Reconsidering the Demarcation Problem* (University of Chicago Press, 20013)
- Pinker, Steven: *Ons betere ik. Waarom de mens steeds minder geweld gebruikt* (Contact, 2011)
- Sargant, William: *Battle for the mind. A Physiology of Conversion and Brainwashing* (Malor Books, 2015)
- Shermer, Michael: *The Moral Arc. How Science Makes us Better People* (Griffin Publishing, 2016)
- Taleb, Nassim Nicholas: *De zwarte zwaan. De impact van het hoogst onwaarschijnlijke* (Nieuwezijds, 2012)

COLOFON

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te streamen in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een smartphone of tablet.

Kijk verder op WWW.HOME-ACADEMY.NL

UITGAVE Home Academy Publishers
 Middelblok 81
 2831 BK Gouderak
 Tel: 0182 - 37 00 01
 E: info@home-academy.nl

OPNAME Sandro Ligtenberg (Antwerpen, februari & maart 2017)
 STEM INLEIDING F.C. van Nispen tot Sevenaer
 MUZIEK Cok Verweij
 MASTERING Frits de Bruijn
 VORMGEVING Floor Plikaar

© Copyright 2017 Home Academy Publishers, Den Haag
 ISBN 978 90 8530 169 1
 NUR 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.